

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ «ПЕРЕБУДОВИ» ТА КРАХУ СРСР
У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А

«___» _____ 2023 р.

Реєстраційний №

«___» 2023 р.

Кваліфікаційна робота магістрантки
групи ЗІС-м-22

ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Кайер Світлани Михайлівни

Керівник: канд. істор. наук, доцент
Вадим Яшин

Оцінка:

Національна шкала _

Шкала ECTS _ Кількість балів _

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	5
ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	5
1.1 Історіографія питання	5
1.2 Джерела дослідження.....	10
1.3 Методологія дослідження.....	12
Висновок до першого розділу	14
РОЗДІЛ 2 ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕБУДОВИ В ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ	16
2.1. Перебіг подій у 1985-1991 рр у СРСР	16
2.2 Політична та соціально-економічна ситуація у країнах Балтії, Україні, Молдові, Закавказзі та Середньої Азії у період перебудови	20
2.3. Міжнародний аспект кризи і розпаду СРСР	28
Висновки до другого розділу	35
РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕБУДОВИ ТА КРАХУ СРСР У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ	36
3.1 Аналіз методів викладання історії у шкільній історичній освіті.....	36
3.2 Рекомендації щодо відображення історії перебудови та краху СРСР у шкільній історичній освіті	40
Висновки до третього розділу	42
ВИСНОВОК.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	46
ДОДАТКИ.....	51

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Кайер Світлана Михайлівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають окликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі і порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Кайер Світлана

ВСТУП

Вивчення історії перебудови та краху СРСР є важливим для розуміння подій, які відбувалися у регіоні та світі у 1980-1990-х роках. Цей період був пов'язаний зі значними змінами в політичному, економічному та соціальному житті багатьох країн.

Хоча СРСР припинив існування у грудні 1991 р., але дослідження цієї події не втратило своєї актуальності. Швидке зникнення з карти світу ядерної наддержави, викликає цікавість вчених-істориків.

Об'єктом даного дослідження є історія СРСР останніх років існування.

Предметом дослідження виступає історія «перебудови», краху та розпаду СРСР та вивчення цих процесів у шкільній історичній освіті.

Хронологічні рамки дослідження: 1985-1991 рр.

Географічні рамки дослідження: територія колишнього СРСР.

Мета роботи: дослідити чинники, характер, перебіг та наслідки процесів «перебудови», краху та розпаду СРСР та запропонувати варіанти вивчення цієї тематики в шкільному курсі історії.

Виходячи з цього визначаються завдання роботи:

- дослідити історіографічну літературу з теми;
- окреслити коло історичних джерел дослідження;
- з'ясувати передумови та історичний контекст початку процесів перебудови та краху СРСР;
- визначити історичні розпаду СРСР;
- надати рекомендації щодо відображення історії перебудови та краху СРСР у шкільній історичній освіті.

Робота складається з вступу, трьох розділів та висновків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія питання

В історіографії перебудови можна виділити два етапи її розвитку. Перший етап – 1985-1991 рр. Тобто. період, хронологічно збігається з епохою перетворення М.С. Горбачова. У цей період з'являються перші роботи, автори яких намагаються осмислити початок в країні глобальних політичних перетворень [19]. Обґрунтуванням для виділення цього етапу служить те, що майже всі праці, написані в цей період, виходять з концепції демократіїсоціалізму і, як правило, носять коментаторський характер, популяризують перебудову ідеї. Автори прагнуть пояснити, донести дорядового читача сенс і значення таких політичних термінів як демократизація, гласність, прискорення, правова держава.

У літературі тих років можна виділити блок досліджень, присвячених становленню та розвитку неформального, або, так званого самодільного руху [29]. Автори цих робіт спробували скрупульозно узагальнити весь наявний у них матеріал; в їх дослідженнях у науковій роботі було введено багато нових джерел, статистичних даних. Але в багатьох роботах ще немає чіткої класифікації різних політичних рухів, нерідко в тому самому контексті підпоняттям неформали розглядаються та політичні самодіяльні рухи, і різні течії молодіжної субкультури. Оцінка самих політизованих рухів нерідко суперечлива: вітаючи самодіяльність мас, деякі автори побоюються – чи не вийдуть ці дві течії за межі дозволеного.

З середини 1990 р. починається поступовий відхід громадськості від комуністичної ідеї, початок становлення багатопартійності, проголошення суверенітету Росії. Дослідження останніх років перебудови представляють різноманітні оцінки подій, що відбуваються, але їх об'єднують загострена

політизованість і деяка легковажність у судженнях. 23 квітня 1985 року Генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов, виступаючи на пленумі ЦК, уперше заявив про «необхідність перебудови господарського механізму» країни. Через кілька тижнів, під час поїздки до Ленінграда, Горбачов на зустрічах із трудящими вже говорив про те, що «кожному необхідно перебудовуватися, змінювати стиль мислення». (Лозунг «Перебудову почни з себе» незабаром став надзвичайно популярним)[13].

Багато дослідників залишалися прихильниками офіційного партійного курсу, хоч і були за оновлення його, визнаючи пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, можливість формування СРСР багатопартійної системи, а сам соціалізм розглядали як гуманний демократичний лад «з людським обличчям» [34].

Другий етап у розвитку історіографії вказаної проблеми охоплює період з 1992 р. до наших днів. Цей період характеризується різноманіттям позицій, відходом багатьох досліджень від формаційної теорії, широкої популярності історіографії теорії модернізації, теорії революції еліт до більш тісної у взаємозв'язку із зарубіжними дослідниками.

Дуже багато дослідників політичної історії рубежу 80-90 х рр. спираються у своїх висновках на теорію революції еліт. Зазначеної теорії дотримуються як історики, так і інші вчені суспільствознавці: С.В. Набока, І. Овчар та інші [37, 38].

Всі ці автори солідарні в тому, що зміна суспільно-політичного ладу була обумовлена тим, що партійна та радянська номенклатура, яка зміцнила своє становище в 60-80 роках, і, по суті, була фактичною власністю того, що юридично належало загальнонародній державі, захотіла юридично оформити своє становище. Саме тому Росія на рубежі 80-90-х років повертається в лоно капіталізму, а «нові росіяни» у своїй переважній більшості ті ж люди, які займали високі партійні, радянські та господарські посади до часу «перебудови». С. Кульчицький одним з перших відзначив «дивний характер революції» - «опір старої номенклатури було разюче млявим» [30].

Із цього він робить висновок, що в 1985-1991 рр. не було боротьби еліт, і як наслідок зміни правлячої еліти. Склад правлячої еліти до і після перебудови практично не змінився: «... практично не може йти мова про нову і стару еліту. Еліта у нас загалом, за винятком небагатьох окремих "вкраплень", – всі грандіозні символічні та інституціональні зміни відбулися при мінімальних змінах у складі правлячих кіл» [29, с. 330].

Різні політичні угруповання лише імітували ідейну боротьбу (комуністи та демократи), насправді боротьба йшла за збереження свого статусу, влади, грошей у умовах краху комуністичної ідеології.

У схожому дусі сформулювали причини революції еліт Т.П. Коржихіна та Ю.Ю. Фігатнер. Вони вважають, що перебудова викликала до життя "суперечність між принципами офіційно панівної ідеології соціалізму та приватними егоїстичними мотивами та інтересами світу номенклатури" [27].

І.І. Белашов розкрив поняття основних взаємозв'язків геополітичних інтересів та суб'єктів геополітичних відносин. З погляду автора, зіткнення інтересів та цінностей веде до ідеологічного протистояння, що могло сприяти розбіжності між країнами, які входили до складу Радянського Союзу. Відбувається зіткнення та боротьба різних за своєю спрямованості ідеологій. Країни, відповідно до своїх національних інтересів, використовують ідеології, у тому числі й нові, затвердження яких у суспільстві створюються теорії і концепції, створюють також систему цінностей.

У праці видатного юриста З.А. Станкевича "Історія краху СРСР: Політико-правові аспекти" окрім політичного та правового аналізу заявленої проблематики, також є і історичний контекст. Автор вважає, що модернізація Радянського Союзу була за своєю природою консервативною і було кілька спроб її проведення. Поступової трансформації радянської державності через правові механізми не відбулося, оскільки конституційні поправки та законодавчі реформи початку 1990 року не призвели до покращення ситуації у СРСР.

З.А. Станкевич вважає, що РРФСР була цементуючим елементом у структурі Радянської Спілки. Тому зрівняння у правах цієї республіки з іншими союзними республіками було прямим шляхом до розпаду СРСР, і, на думку автора, саме в цьому розвалі Союзу була мета тих політичних сил, які затіяли вище зазначене зрівняння у правах союзних республік[45].

Коен С пропонує шукати пояснення розпаду СРСР через аналіз сформованих у країні міжетнічних ситуацій. На думку автора, в історичному катаклізмі відбилося безліч факторів. Однак серед них виділяються визначення: це економічна ситуація, що склалася в країні; дія геополітичних центрів сили; еволюція суспільної свідомості, створена в панівній ідеології; зіткнення інтересів різних суспільних груп; фактор «етнічних процесів», що тривалий час ігнорується керівництвом Радянського Союзу; розбіжність інтересів різних політичних угруповань, що контролювали ситуацію ірраціонального стану суспільної свідомості, що сформувалася до аналізованого періоду[28].

Контроль над усіма сферами життя, особливо тими, що пов'язані з іміджем та безпекою держави, чудово висловив фахівець зі зв'язків з громадськістю Олександр Зінов'єв: "Кілька років тому біля Кремля в Москві постійно чергував співробітник одного із західних посольств. Його завданням було стежити за урядовими автомобілями, що в'їжджають і виїжджають з Кремля. Західні кремлінологи обробляли його інформацію і робили глибокі узагальнення про політику Кремля. Іншими словами, він програмував, які "брежнєви", "суслови", "громики" та інші члени радянського керівництва в'їжджатимуть і виїжджатимуть з Кремля, в який час і в якому порядку. Цей офіцер КДБ сміявся до сліз, розповідаючи про свої маніпуляції з радянським "керівництвом". Одного разу він посадив трьох Брежнєвих у Кремль, а п'ятьох випустив. Як західні кремлінологи розгадали цю загадку?" [22].

Ця система панування створила певний тип людей. Цей тип людей став "головними героями" однойменної книги: "Ця книга про радянську людину, HomoSovieticus, як людину нового типу. Моє ставлення до цієї істоти

амбівалентне. Я люблю і ненавиджу її одночасно, поважаю і зневажаю одночасно, захоплююся і боюся одночасно. Я сам є гомосексуалістом. Тому я описую гомосексуалістів жорстоко і бездушно" [22].

Варто зазначити, що ще одним відкриттям О. Зінов'єва став термін "катастрофа" (перебудова, катастрофа). Такі дивовижні кульбіти постійно зустрічалися у свідомості людей, розгублених всілякими історичними та культурними процесами. І це при тому, що Зінов'єв працював на Заході, у сфері, вільній від ідеологічних репресій. Тому марно було домагатися радикальних змін у свідомості цих людей. Колишні "жовтенята", "піонери" і "комсомольці" могли носити західні бренди і їздити на кабриолетах по шосе, але в душі вони залишалися все тими ж "советами". Цю подвійність найкраще висловив письменник-дисидент Сергій Довлатов: "Поруч з комуністами я ненавиджу антикомуністів"[22].

Після серпневих подій 1991 р. стався перелом у проведенні революції еліт. Суперечність між фактичним та юридичним станом було знищено. Таким чином, склалася ситуація, за якої "... те, що раніше хоча б юридично належало народу, а фактично служило номенклатурі, тепер не тільки фактично, а й юридично належить новій еліті, що з'єднує у собі частина колишньої партійно-державної бюрократії з новими висуванцями ("нові російські") [26].

З появою раніше забороненої літератури та критичних публіцистичних статей ставало дедалі більшеясно, що коріння існуючих проблем криється не тільки в політиці Йосифа Сталіна, а й у ідеях, запропонованих Ленінін Зокрема, у статті Василя Селюніна, опублікованій 1988 р. у популярному журналі «Новий світ», проводилася думка, що Сталін був слідчим Леніна. Ще далі йшов у своїх висновках Олександр Ципко, у гучній статті якого «Витоки сталінізму» пороки системи безпосередньо пов'язувалися з діяльністю Леніна і доводилося, що «злий Сталін» насправді був істинним марксистом.

1.2 Джерела дослідження

Одним із ключових історичних джерел є мемуари державних службовців.

М.С. Горбачов в одній із книг своїх мемуарів «У світі, що змінюється» оповідає про характерність постійної зміни ідеологій, концепцій, методологічних підходів. Автор наполягає, що соціалізм не втратив своєї актуальності та затребуваності, оскільки у західних країнах збереглися такі явища як суспільство споживання та бідність окремих соціальних шарів. При переході до нової соціальної структури як вважає М.С. Горбачов, виявився симбіоз різних ідеологічних течій. Таким чином, Горбачов говорить про те, що його зусилля як глави держави були спрямовані на посилення демократичних засад, децентралізацію державного управління та передачі частини владних повноважень на місця[13].

У другій праці перший Президент СРСР пише про те, що він не зумів зберегти Радянський Союз єдиною державою.

Автор робить акцент на те, що в СРСР були запущені відцентрові сили, якими були національні конфлікти в союзних республіках і опозиційні антирадянські сили, що набирають силу всередині країни.

Третя робота М.С. Горбачова присвячена проблемі глобалізації. У ній розглядається вже слабкість самих демократичних механізмів. Горбачов пише про те, що він співвідносив радянські інтереси із загальносвітовими, а отже, і із загальнолюдськими. Також автор непорушно стояв на позиціях відстоювання ядерного роззброєння, зупинки гонки озброєнь, національного розмаїття країн, посилення ролі у вирішенні глобальних міжнародних питань та конфліктів таких організацій, як ООН. «Записки президента» – спогади Б.Н. Єльцина[14].

У них представлений найдраматичніший період президентства, на який припали дві спроби державного перевороту – у серпні 1991 року та у жовтні 1993 року. Центральна тема цієї книги – становлення демократичного ладу та

послідовність політичних потрясінь, які стали безжальним випробуванням як для країни так і для її першого президента. Єльцин писав: «У серпні 1991 р. стався путч. Ця подія потрясла країну та, мабуть, і весь світ. 19 серпня ми були в одній країні, а 21 серпня опинилися зовсім в іншій. Три дні стали вододілом між минулим та майбутнім. Серпень 1991 р. та жовтень 1993 з'єдналися в нерозривний ланцюг, зруйнувалася імперія. Це були дні болісного прощання з цілою епохою». Ця подія сильно вплинула не тільки на країну, а й торкнулося околиць зарубіжжя, також залишило величезний слід у світовій історії багатьох країн.

Також хочеться виділити із мемуарної літератури праці Дж. Буша старшого. Буш-старший зізнався, що він чимало зусиль доклав для розвалу Союзу. При цьому він вважає розпад СРСР своєю головною поразкою, а не перемогою. Його прогноз дуже промовистий: «Росія подолає свої нинішні проблеми і стане набагато злішою і могутнішою, і добре запам'ятає всіх, хто її нині образив»[29].

Важливі свідчення містять спогади керівників регіонів СРСР. Наприклад, літературно перероблені висловлювання першого секретаря Іркутського обласного комітету КПРС В.М. Спірін. Розглянемо дисертаційну роботу Л.Ю. Кожекіна. У першому розділі дисертації Л.Ю. Кожекіна аналізує теоретико-методологічні аспекти аналізу над етнічної ідентичності. На її думку, розпад СРСР відрізняється суперечливістю, оскільки вступили в протиборство дві ціннісно-світоглядні парадигми, що включають традиційну радянську ідентичність і нову російську етнічну ідентичність[31] Автор у цьому випадку говорить і про таку категорію як національну самосвідомість. Безумовно, що російська самосвідомість має свої витоки в радянському, але безперечно і те, що тут має місце зіткнення цивілізаційного характеру, оскільки радянська ідентичність близька за своєю специфікою до східної цивілізації з її колективізмом, а нова російська ідентичність почала тяжіти до західної цивілізації з її індивідуалізмом та ліберальними цінностями. У цьому

полягає суперечливість розпаду СРСР, яка, втім, логічно пояснюється і Євразійським географічним чинником у походження і розвитку,

1.3 Методологія дослідження

У загальному визначенні, методологія – це наука про структуру, логічну організацію, засоби і методи будь-якої діяльності. Це галузь знань, яка вивчає засоби, принципи організації пізнавальної і практично-перетворюючої діяльності людини, розглядає найбільш суттєві особливості і ознаки методів дослідження. Нині методологія є окремою науковою дисципліною, яка вивчає технологію проведення наукових досліджень; опис і аналіз етапів досліджень і низку інших проблем; правила виведення одних знань з інших, методів, прийомів, операцій наукового дослідження у всіх галузях науки і на всіх етапах дослідження[32].

Методологія історії – це сукупність припущень, умовиводів, доведень, обґрунтувань, які, базуючись на теоретичних уявленнях історії як науки, повинні дати відповідь на питання про те, як і якими методами та інструментами можна добувати нові відомості про об'єкт дослідження. Ключовим тут є, мабуть, коротке і невизначене слово «як». Адже головним змістом методології історії є не продукування готових рецептів з «написання історії», а розмірковування над природою, парадоксами, підводними каменями історіописання і, якщо хочете, секретами майстерності історика.

Серед фундаментальних проблем методології історії – питання щодо природи історичного дослідження: – наскільки надійною є основа наших знань про минуле? – чи можна приймати історичні факти на віру? – чи здатні історики бути об'єктивними? Методологія історії вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання, розкриває основні поняття історичної науки, виробляє її категорії[33].

Методологія дослідження перебудови в СРСР в першу чергу вимагає збір та аналіз джерел: перегляд книг, монографій, статей та документальних

фільмів про перебудову та крах СРСР. Важливо враховувати різні погляди та точки зору, щоб отримати об'єктивну картину подій. При вивченні архівних документів: ознайомлення з документами з архіву Горбачова та інших ключових осіб, які брали участь у перебудові. Це може допомогти зрозуміти їхні мотивації, стратегії та рішення.

Звичайно, що важливим етапом у роботі по вивченню перебудови є аналіз свідчень очевидців який включає вивчення свідчень політиків, журналістів, активістів та інших осіб, які були причетні до перебудови та були свідками краху СРСР. Це може допомогти отримати інсайдерську інформацію та розкрити внутрішні процеси та дискусії.

Порівняльний аналіз - це один із методів вивчення особливостей краху СРСР. Порівняння різних джерел та точок зору, а також порівняння з історичним контекстом того часу може допомогти з'ясувати причини та наслідки перебудови та краху СРСР, а також оцінити їхній вплив на сучасність[33].

Критичний аналіз, тобто оцінка достовірності джерел та їхньої інтерпретації. Важливо урахувати можливі політичні, ідеологічні та особисті особливості, які можуть впливати на представлення подій.

Синтез і представлення результатів: після аналізу джерел, архівних документів та свідчень очевидців, слід синтезувати отриману інформацію та представити результати дослідження. Це може бути у вигляді наукової статті, дисертації або іншого наукового дослідження.

Важливо пам'ятати, що дослідження перебудови в СРСР є складним процесом, який вимагає об'єктивності, критичного мислення та глибокого розуміння історичного контексту того часу.

Висновок до першого розділу

Сьогодні багато говориться і пишеться про те, що поглиблення розколу моглопривести тоді до громадянської війни у країні. Думаю, що ці побоювання явно перебільшені. Події серпня 1991 року дуже нагадували події серпня 1917 року, а Горбачов – Керенського, але з протилежними знаками і результатами. Якщо поразка виступу генерала Корнілова та дії Керенського у серпні 1917 року і пізніше призвели країну до різкого повороту ліворуч і до Жовтневої революції, то події, що сталися через 74 роки, - до повороту вправо і до капіталістичної реставрації.

У доленосний для країни період із серпня по грудень 1991 року прихильникам СРСР катастрофічно не вистачало своїх Леніна, Троцького та інших подібних до них розумних і рішучих політиків, які привели більшовиків до влади в Росії в жовтні 1917 року.

Серпень 1991 року в СРСР, нерішучістьдій прихильників його збереження та соціалістичного шляху розвитку, навпаки, відкрили шлях до розпаду країни, драматичних і трагічних подій наступних десятиліть.

Короткий аналіз того, що зазвичай розуміється під катастрофою СРСР, показав, що ця подія розпадається на як мінімум дві різні, хоча і пов'язаних явища: аварія СРСР як системи та крах СРСР як держави. Крах СРСР-системи полягав у зміні самоопису, найважливішими елементами якого були вірність «події-істині 1917 р.», монополія і монолітність КПРС, конфронтація із Заходом і соціалістична (державна) економіка. Злам цих«несучих конструкцій» визначив майбутню дезінтеграцію СРСР держави, давши можливість реалізуватися деструктивним чинникаму вигляді фіскальної кризи, розколу еліт та масової мобілізації.

Проблема існуючої на сьогодні літератури, присвяченої політичній дестабілізації в пізньому СРСР, полягаєу тому, що дослідники не намагаються зафіксувати всю сукупністьзнак, що характеризують крах Союзу. Відсутність чіткої експлікації веде до висування першому в плані якогось одного чикількох факторів. Ті, хто бачить ключовий аспект катастрофи СРСРу

фіскальній кризі, наголошують на економіці, ті, хто вважає, що головним є конфлікт еліт, — на ролі конкретних акторів, націоналізмі тощо. Облік цієї обставини, з погляду, відкриває можливість більш глибокого осмислення що сталося з СРСР шляхом створення багатофакторних моделей каузальних зв'язків.

РОЗДІЛ 2 ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕБУДОВИ В ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ

2.1. Перебіг подій у 1985-1991 рр у СРСР

В 1985 році Михайло Горбачов став генеральним секретарем Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) і розпочав перебудову країни. Одним з головних напрямків перебудови була гласність, що передбачала більшу відкритість інформації та свободу слова.

Вперше після півстолітнього мовчання в СРСР про соціальну цінність принципу гласності офіційно було сказано на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 [37]

Вперше про гласність заговорили на XXVII з'їзді КПРС у лютому 1986 року. Тоді основною її метою бачилося звернення уваги людей окремі «недоліки, слабкості і проріхи» існуючої господарської системи, з метою оперативного усунення.

У широкий ужиток слово «гласність» увійшло з 1987 як позначення одного з ключових напрямів ліберальних реформ у країні («гласність — перебудова — прискорення»), що проводилися в 1987—1991 роках. М. С. Горбачовим на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС, широко відомих під загальною назвою "Перебудова". Тоді ж виникли й гасла моменту: «Більш гласності! Більше демократії!».

Формальний початок проведення політики гласності було покладено на 19-й Конференції КПРС у 1988 році.

Однак незабаром гласність виходить за спочатку задані рамки: тепер її суттю стає зняття численних інформаційних табу, що існували. З 1987 року найбільш обговорюваними у пресі питаннями стають ті, які раніше воліли замовчувати: епоха правління Сталіна (та ін. «темні плями» радянської історії), привілеї номенклатури, секс взагалі та проституція, зокрема, бюрократизм радянської державної машини, екологічні проблеми.

Як вважає Арчі Браун, до весни 1989 року офіційно санкціонована гласність перетворилася на практично необмежену свободу слова.

До 1990 року у суспільстві починає переважати орієнтація західні цінності, демократію, вільний ринок. У країні вперше виникає легальна опозиція соціалістичному режиму, яка поступово приходить до влади в деяких союзних республіках і бере курс на їхнє відокремлення від СРСР. Наприкінці 1991 року Радянський Союз перестав існувати[39].

У період гласності було звільнено багато дисидентів, і правозахисна діяльність не супроводжувалася судовими переслідуваннями, зокрема, поширення невідцензурної інформації (самвидав) не пригнічувалося, більше того, гострі питання обговорювалися в центральній пресі, з'являлися критичні публікації.

З березня 1987 року, у зв'язку з оголошеною гласністю, у бібліотеках почалося повернення книжок із спецхранів у відкриті фонди [40]. Однак цензура в СРСР існувала до 1990 року, хоча незалежні друковані видання, що з'явилися з 1989 року, часто знаходили способи її уникати.

Цензуру в ЗМІ було скасовано 1 серпня 1990 року, коли набрав чинності закон „Про друк“, та замінювався „охороною державних таємниць“. Повномасштабну цензуру знову ввели указом ГКЧП у серпні 1991 року, але з поразкою ГКЧП вона була скасована. Відомство, яке здійснювало цю діяльність — Агентство захисту державних секретів у засобах масової інформації при Міндруку СРСР — було скасовано перед розпуском СРСР, 24 жовтня 1991 року. Цим фактом було поставлено остаточну точку в історії радянської цензури.

Політика гласності призвела до того, що в СРСР вперше з часів революції 1917 з'явилися вільні ЗМІ. Михайло Горбачов став першим і єдиним керівником СРСР, що піддавався жорсткій критиці в радянській офіційній пресі [20]. Однак це стало можливим лише на пізньому етапі Перебудови — у 1990-91 роках.

У 1986 році сталася найбільша ядерна катастрофа в історії - аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Ця подія стала символом недоліків радянської системи та спричинила зростання обурення серед населення.

26 квітня 1986 року під час неналежним чином проведених випробувань на малій потужності сталася втрата управління реактором четвертого енергоблоку на Чорнобильській АЕС, що знаходилася на території колишнього Радянського Союзу, що призвело до вибуху та пожежі, внаслідок яких будівля реактора була зруйнована, а в атмосферу були викинуті значну кількість радіонуклідів. Оскільки заходів безпеки перед випробуваннями не вжито, уранове паливо в реакторі перегрілося і розплатило захисні бар'єри.

У стислий термін після аварії МАГАТЕ надало Радянському Союзу оперативну допомогу в таких галузях, як відновлення довкілля, виведення з експлуатації та поводження з радіоактивними відходами, що дозволило підвищити рівень безпеки на станції. МАГАТЕ тісно співпрацювало з іншими організаціями системи Організації Об'єднаних Націй по лінії Міжнародного чорнобильського проекту, в рамках якого було проведено оцінку радіологічних наслідків аварії та визначено захисні заходи. Підсумки цієї роботи були представлені на міжнародній конференції «Десятиліття після Чорнобиля: оцінка наслідків аварії», що відбулася у квітні 1996 року[2].

Незабаром після аварії на Чорнобильській АЕС МАГАТЕ розробило дві конвенції, які були ратифіковані державами-членами: Конвенцію про оперативне сповіщення про ядерну аварію та Конвенцію про допомогу у разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації, які закладають міжнародну правову основу для оповіщення про надзвичайні інформацією та надання міжнародної допомоги на запит. Ці конвенції уповноважують МАГАТЕ діяти як міжнародний центр, що координує заходи такого роду.

З метою організації відновлювальних робіт та проведення радіологічної оцінки постраждалих районів у 2003 році МАГАТЕ у співпраці з урядами найбільш постраждалих країн – Білорусі, Росії та України – а також за участю відповідних міжнародних організацій заснував Чорнобильський форум.

Результати цієї діяльності були представлені на конференції МАГАТЕ, що відбулася в 2005 році, «Чорнобиль: погляд назад заради шляху вперед»[2].

Висновки конференцій 1996 та 2005 років були розглянуті Науковим комітетом Організації Об'єднаних Націй з дії атомної радіації (НКДАР ООН) у рамках його мандату з оцінки рівнів та дії іонізуючого випромінювання та випуску відповідних доповідей. Висновки НКДАР ООН знаходять повне відображення у нормах МАГАТЕ, які регулярно переглядаються та оновлюються.

МАГАТЕ тісно співпрацювало з НКДАР ООН та іншими міжнародними партнерами у питаннях незалежної оцінки радіаційного впливу на здоров'я людини та навколишнє середовище після аварії, при цьому в основі проаналізованих науково обґрунтованих свідчень лежать фактичні та точні дані, зібрані на майданчику станції та прилеглих районах. Ця інформація була подана до Організації Об'єднаних Націй та затверджена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй[33].

У цьому документі представлено докладнішу інформацію про діяльність МАГАТЕ після чорнобильської аварії та підбито підсумки міжнародного співробітництва, яке велося після тих подій.

У 1987 році Горбачов оголосив про запровадження політичних реформ, які передбачали демократизацію політичної системи. Було створено нову політичну структуру - Конгрес народних депутатів Радянського Союзу.

У 1989 році відбулися перші демократичні вибори до Конгресу народних депутатів, де було обрано Горбачова на пост Президента СРСР. Також в цьому році відбулися розлучення КПРС з державною владою та вибори до Верховної Ради РСФРР[7].

У 1990 році було проведено перші многопартійні вибори до Верховної Ради РСФРР, де комуністична партія зазнала поразки. У цьому ж році було оголошено про суверенітет окремих республік СРСР.

У 1991 році відбувся неуспішний спроба державного перевороту - ГКЧП, яке проводили консервативні комуністи проти перебудови. Цей подія

підірвала авторитет Горбачова, але також показала недоліки радянської системи.

У серпні 1991 року було підписано Біловезькі угоди, які припинили існування СРСР та створили Співдружність Незалежних Держав (СНД).

Таким чином, перебудова СРСР призвела до змін в політичній системі країни, але також викликала великі економічні проблеми та національні рухи, що спричинили розпад СРСР. Цей період історії має велике значення для розуміння подій, які відбуваються у сучасному світі.

2.2 Політична та соціально-економічна ситуація у країнах Балтії, Україні, Молдові, Закавказзі та Середньої Азії у період перебудови

У період перебудови СРСР політична та соціально-економічна ситуація у країнах Балтії, Україні, Молдові, Закавказзі та Середньої Азії відрізнялася.

Країни Балтії (Естонія, Латвія, Литва) були серед перших, хто почав проголошувати незалежність від СРСР. Вони володіли багато національно-культурних особливостей та мали сильні національні рухи, які прагнули до повної незалежності. У цих країнах велику роль відігравали національні лідери та громадські організації.

Приєднання Прибалтики до СРСР (у країнах Балтії та багатьох інших ці події та наступний період перебування цих країн у складі СРСР називаються радянською окупацією)[2] — анексія незалежних держав — Естонії, Латвії та Литви — Радянським Союзом після підписання ним та нацистською Німеччиною в серпні 1939 року договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом та Договору про дружбу та кордон, за секретними протоколами яких вони потрапили до «сфери інтересів» СРСР у Східній Європі.

У новітньої зарубіжної історіографії події СРСР оцінюються як окупація з наступною анексією. Рада Європи у своїх резолюціях охарактеризувала процес входження прибалтійських держав до складу СРСР як окупацію, насильницьке включення та анексію. У 1983 році Європейський парламент засудив його як окупацію, і надалі (2007) використав у цьому відношенні такі поняття як «окупація» та «незаконна інкорпорація»[11].

Текст преамбули Договору про основи міждержавних відносин між РРФСР і Литовською Республікою 1991 року містить рядки: «відносячи до минулого події та дії, які перешкоджали повній та вільній реалізації кожної Високої Договірної Сторони свого державного суверенітету, будучи впевненими, що суверенітет Литви наслідків анексії 1940 року створить додаткові умови довіри між Високими Договірними Сторонами та їхніми народами». Незважаючи на те, що РРФСР в 1991 визнала дії 1940 як анексію суверенних держав [42], сучасна офіційна позиція російської влади полягає в тому, що приєднання країн Прибалтики до СРСР не суперечило нормам міжнародного права станом на 1940, а також що входження цих країн до складу СРСР набуло офіційного міжнародного визнання. Ця позиція ґрунтується на визнанні де-факто цілісності кордонів СРСР на червень 1941 року на Ялтинській (1945 р.) та Потсдамській конференціях (1945 р.) державами-учасницями, а також на визнанні у 1975 році непорушності європейських кордонів учасниками наради з безпеки та співробітництва в Європі

Україна також стала одним з центральних фокусів перебудови. Національний рух українців почав набирати силу, і було створено політичні партії, які прагнули до незалежності. Україна також стала ареною для політичних боротьби конфліктів між різними групами та інтересами[18].

У 1980-х роках, коли ЦК Компартії УРСР очолював Володимир Щербицький, Україну називали останнім оплотом комунізму.

"В Україну перебудова докотилася пізніше. Українська радянська система була певною мірою автономною і консервативнішою. Тому і

цькування нових організацій тривало довше, ніж у Москві або в балтійських республіках", – згадує історик Олесь Доній, який на той час був лідером студентського руху[26].

Ситуація почала змінюватися 1986 року, після аварії на Чорнобильській АЕС.

"Перші поштовхи були пов'язані не з національно-культурною діяльністю, а з вибухом на Чорнобильській АЕС. Перші рухи формально мали екологічний характер. Хоча в них одразу ж почав посилюватися національно-культурний напрям", – продовжує Олесь Доній.

В Україні дисидентський рух існував упродовж усього часу існування СРСР. Проте дисиденти вели підпільну діяльність. А створення альтернативного Компартії руху стало можливим лише 1989 року.

У лютому 1989-го газета "Літературна Україна" надрукувала пропозицію щодо статуту та програми суспільно-політичного руху "Народний рух" ("Народний рух").

Протягом півроку було створено обласні центри – крайові організації. А вже 8 вересня у конференц-залі Київського політехнічного інституту розпочався дводенний установчий з'їзд, на якому було створено "Народний рух України за розбудову". Головою організації було обрано поета Івана Драча, а головою секретаріату – дисидента Михайла Горінь. У документах було зафіксовано національну символіку – синьо-жовтий прапор, тризуб та гімн "Ще не вмерла Україна ні слава, ні воля"[25].

У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. Тоді до парламенту вперше пройшли демократи та з'явилася опозиція – "Народна рада", до якої увійшли 125 депутатів. У цей же час в українській Компартії почало посилюватись суверенне крило. У середині червня на 28-му з'їзді КПУ навіть було ухвалено резолюцію "Про державний суверенітет УРСР".

Молдова також стала свідком національного руху, особливо серед румунськомовного населення. У цей період в Молдові виникли протиріччя

між румунськомовними регіонами та російськомовними регіонами, що призвело до конфлікту та вимоги про незалежність.

У країнах Закавказзя (Арменія, Грузія, Азербайджан) також виникли національні рухи, які прагнули до незалежності. Конфлікти між національними групами та територіальними претензіями стали складною проблемою для цих країн[37].

Середня Азія (Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Киргизстан) також стала свідком національних рухів та політичних змін. У цих країнах виникли проблеми з етнічними та релігійними конфліктами, а також з економічними труднощами під час перехідного періоду.

Усі ці країни стикалися з великими труднощами під час перебудови, включаючи економічний спад, соціальні напруження та політичну нестабільність. Проте, цей період також відкривав нові можливості для розвитку демократії та національної самоідентифікації у цих країнах.

Говорячи про причини розпаду СРСР, не можна обминути тему кризи міжнаціональних відносинах.

Ескалація національних конфліктів у період перебудови відбувалася як з етнічних, так і з інших, соціальних та політичних факторів. Конфлікти між сусідами та прагнення «втекти з СРСР» убагато в чому підживлювалися економічними проблемами. Від процвітання не біжать. Але й у гірші часи «дружба народів» була міцнішою: вони або отримували від СРСР більше, ніж втрачали, або у справу вступали «їжові рукавиці», або народи згуртовувалися цілями, що надихають населення[38].

Перебудова змінила політичний клімат усередині країни, задала міжнародному іміджу СРСР більш високу планку, яка вже не дозволяла застосовувати масоване насильство під час придушення хвилювань. Наразі санкції на застосування військ та масові арешти активістів національні рухи повинні були бути обґрунтовані більш ретельно. Звичайно, це полегшило розгортання останніх. Але їхні успіхи були б неможливі, якби націоналістична агітація не викликала відгук у широких верствах населення. Те, що

демократизація сприяла піднесенню національних рухів, ще не дозволяє пояснювати політикою перебудови сам факт зростання міжнаціональних конфліктів 80-90-ті рр. Адже причини цього процесу проявляли себе до того, як реформаторське керівництво КПРС почало демократизацію державного устрою.

Власне, новий підйом національних рухів почався вже за Л.І. Брежнєва (Тбілісі 1978 р., Орджонікідзе 1981 р.). Однак тоді вдавалося впоратися із хвилюваннями без кровопролитних зіткнень. А.В. Шубін

З іншого боку, під час перебудови зовсім не існувало «вседозволеності», національних лідерів заарештовували (як, наприклад, комітет «Карабах» у грудні 1988 р.). А 1990 р. союзне керівництво не зупинилося перед застосуванням сили в Азербайджані, що було спокійно прийнято країнами Заходу. Це означає, що вільніший режим перебудови сам собою не пояснює зростання національних рухів та екстремізму. Етно-національна криза мала свою логіку розвитку, яка наклалася на події перебудови [38].

При створенні СРСР міжнаціональні конфлікти були заморожені, але не подолані за допомогою системи національно-територіальних утворень (союзних автономних республік і округів), головним завданням яких є радянська імперія було підтримка національної культури та просування національних кадрів. Ця етно-державна структура призвела до синтезу власне етнічних проблем із соціально-політичними, але тимчасово задовольнила національні почуття частини народів СРСР, забезпечивши відносний захист їх національну культуру за умов індустріальної модернізації. Деякі дослідники навіть вважають, що «політика створення національних кадрів та національної інтелігенції» створювала «потужні передумови у розвиток націоналізму» [39]. Однак альтернативою для цих «потужних передумов» було придушення та розчинення національної культури та національної еліти, оскільки вона протистояла індустріальній уніфікації, «плавильному казану» модернізації. Тією мірою, в якій ці процеси існували в СРСР, вони теж були причиною посилення національної протидії модернізації для 20-70-х років. така

структура виявилася цілком вдалою, але потім зіткнулася з новими обставинами, в яких повелася по-іншому.

Союз, як і раніше, являв собою утворення з надто різнорідних елементів: у ньому співіснувала індустріальна цивілізація в європейській і північно азійській частинах країни і середньоазійські суспільства, щойно виходять із класичного до індустріального стану. Різні стадії розвитку проходили народи, що живуть довкола Кавказького хребта. Якби протиріччя між цими блоками було вирішальним, то СРСР розпався б інакше: основний розлом проходив би по лінії на північ від Кавказу та за кордоном РРФСР та Казахстану. Розпад відбувся рішенням лідерів Росії, України та Білорусії, які діяли у союзі між собою [45].

Це щось зовсім інше, ніж аварія імперії, продиктована міжетнічними та між цивілізаційними конфліктами. Сказане не означає, що ці конфлікти зовсім не зіграли свою роль у послабленні СРСР. Але в цьому плані етно-культурні чинники були тісно пов'язані із соціально-стадіальними. Після того, як у центральних регіонах СРСР практично завершився процес формування міського індустріального суспільства, змінився і вектор розвитку національних культур: вони почали проходити фазу свого роду вторинного етногенезу, коли частина населення стала дедалі ясніше усвідомлювати важливість своєї приналежності до конкретної етно-культури, тоді як інша частина ототожнювала себе зі «над нацією» - «радянська людина» (стереотипи радянської людини помітно переважають, наприклад, у М. Горбачова). Цікаво, що аналогічний процес проходив починаючи з 60-х років у США, коли більша частина «американців» різного походження почала відчувати себе китайцями, ірландцями, євреями тощо. «Плавильний котел» єдиної нації, в якому зникають етнічні утворення, змінюється «салатницею», в якій кожна з національностей, що перемішалися на даній території, зберігає і оберігає свою ідентичність [45].

У разі становлення індустріального суспільства, коли діє механізм «плавильного котла», розчинення етнічної ідентичності у ширшій спільності

(«американець», «радянська людина» та ін.) більшістю не сприймається як трагедія. Але на новому витку розвитку культури та соціуму, коли індустріальне суспільство досягло свого піку і наблизилося до смуги кризи, виникає прагнення до своєрідності, а не стандарту, посилюється інтерес до національного коріння. Пошук власної ідентичності, зокрема національної. Кожна людина вибирала сама, хто вона більшою мірою — носій радянської чи національної культури і це самовизначення було безпосередньо пов'язано з ідеологічним вибором[44].

Національна консолідація ставала важливим чинником соціального життя СРСР, і регіональні клани еліти вже замислювалися про можливість використовувати «національне відродження» з метою боротьби проти центру розширення своїх повноважень.

Політика М.С. Горбачова багато в чому надала імпульс етнонаціональним процесам, та їх напрям було «запрограмоване» більш ранніми протиріччями. Конфлікти, що розгорнулися в СРСР, типологічно тяжіють до двох класичних моделей: прибалтійської і кавказької (де в якості своєї «класики» виділяється вірмено-азербайджанський конфлікт). Перший варіант характеризується постійним прагненням до дистанціювання від центру (аж до незалежності), тяжінням до вестернізації та відносною ненасильницькістю дій. Другий - багатосторонністю конфліктів (союз - центр, республіка - республіка, республіка - автономія, автономія - етнічна меншість, що представляє союзна республіку) і поєднанням масових ненасильницьких та насильницьких, у тому числі озброєних, дій[13].

У етнонаціональних конфліктах періоду перебудови діяли дві основні сили: по-перше, емоційна масова народна стихія, яка велась радикальними маргінальними елементами та національною інтелігенцією, для якої національна культура через світогляд, а іноді й спеціальність була головною цінністю; по-друге, прагматична республіканська номенклатура, що опинилася під тиском масових виступів, але готова при нагоді використати її у своїх інтересах.

І союзний центр, і республіканські лідери намагалися відігравати стримуючу роль, що вело до падіння їхнього авторитету в міру поглиблення конфронтації. Етнолог С.В. Чешко вважає, що зупинити кризу можна було б, «поклавши межу „свободуму“», і при цьому «припинити дискусії щодо необхідності „оптимізації“ етнотериторіальних кордонів». Щоправда, автор не пояснює, яким чином необхідно було «табувати», «покласти межу» та «припинити дискусії» в умовах масового поширення самвидаву та зростання контактів міжопозиційними групами з усього СРСР. Це можливо лише за повного придушення гласності, що, своєю чергою, призвело б до ізоляції влади від інтелігенції та громадянської конфронтації з усіма наслідками.

Дослідники сходяться на тому, що М.С. Горбачов тривалий час у відсутності зв'язкової національної політики і діяв рефлекторно: «Взаємини Горбачова з національним питанням полягає так у формулюванні цілісної національної політики, як у реакції на кожну нову етнічну кризу в міру того, як вона виникала. У цьому виявлялася тенденція ставитися до кожної кризи як до відволікання від головних завдань економічної перебудови, гласності та демократизації, за допомогою яких, переважно, і відбувся розпад СРСР: об'єктивні причини та суб'єктивні фактори усунути етнічні хвилювання» . Однак спочатку у М.С. Горбачова була своя позиція щодо національних проблем, і полягала вона в тому, що націоналізм не просто відволікає від інших реформ, але і протистоїть їм. А вже з 1986-1987 років. М.С. Горбачов прагнув до створення єдиного ринкового простору, що регулюється з єдиного центру, і до розширення цивільних прав, а не до заміни центрального бюрократичного управління регіональним та переважання прав етносу над правами особи. До 1990 р. останній лідер СРСР стверджував, що конфлікти в республіках мають соціальний характер та національне «забарвлення». Не маючи виразної стратегії, Горбачов постійно запізнювався.

Однак, якщо говорити про об'єктивну небезпеку національних рухів для цілісності СРСР, то ситуація в 1990 р. виглядала відносно спокійною. Якщо Прибалтика та Грузія вже на початку 1990 р. взяли курс на відновлення

незалежності, то на решті території СРСР ситуація була складнішою. У Росії переважна більшість населення і політиків ні про яку незалежність від СРСР не думали. Близькою була ситуація в Білорусії. В Україні «самостійники» представляли меншість, що підтвердив навіть референдум 17 березня 1991 р. У Закавказзі СРСР мав сильні «точки опори» в особі автономій Грузії міг грати на протиріччях Вірменії та Азербайджану. Середня Азія зберігала відносний спокій і залишалася резервом консерватизму. Таким чином, за всієї небезпеки національно-сепаратистських рухів для структури СРСР, самі по собі вони не мали достатніх сил для руйнування держави. Вони могли призвести лише до скорочення його території в Балтії та Закавказзі, але не більше[42].

Безумовно, у важкій соціальній ситуації 1988—1991 р.р. Етнічні конфлікти помітно ускладнили становище союзного центру, показали його невміння вирішувати складні проблеми, що постали перед країною. Але, прийнявши затяжний характер, перетворившись на «ниючі рани», багато з яких існують досі, ці конфлікти самі по собі не вели до розпаду СРСР. Радянський Союз тяжко страждав від цієї хвороби, але це не означає, що саме вона виявилася смертельною.

2.3. Міжнародний аспект кризи і розпаду СРСР

У лютому - березні 1986 р. в Москві відбувся XXVII з'їзд КПРС. У його рішеннях були нові оцінки міжнародної обстановки. По-перше, радянське керівництво закликала великі держави дійти згоди про неприйнятність ядерної

війни як засіб вирішення міжнародних суперечок. По-друге, Радянський Союз фактично пропонував Заходу відмовитися від спроб домогтися силової переваги над СРСР, обіцяючи зі свого боку теж прагнути перевагу над Заходом. Ця ідея була втілена в тезу про однакову безпеку, яка, як говорилося в доповіді М. С. Горбачова, повинна була прийти на зміну концепції «однакової небезпеки», що визначала логіку взаємозалювання на основі доктрини взаємно гарантованого знищення. По-третє, у матеріалах з'їзду було надано позитивну оцінку політики Китаю та проголошено лінію на покращення радянсько-китайських відносин. Загалом у документах з'їзду було незвично мало критики зовнішньої політики США, держав НАТО та міркувань про зростання небезпеки нової світової війни, яка була характерна для початку 1980-х років. Загальна тональність матеріалів налаштовувала режим діалогу із Заходом[38].

Самі собою рішення XXVII з'їзду були революційними. Термінологічно вони нагадували матеріали XXIV з'їзду КПРС, що «легалізував» розрядку 1970-х років. Але, добившись від з'їзду схвалення своєї політики загалом, нове керівництво СРСР отримало можливість діяти у сфері міжнародних відносин сміливіше[30].

«Відштовхуючись» від рішень з'їзду, М. С. Горбачов та його співробітники наступні роки розробили систему взаємопов'язаних тез і положень, утворили основу того, що у літературі стало називатися концепцією «нового політичного мислення». У розгорнутому вигляді її становища були представлені у промові М. С. Горбачова на сесії Генеральної асамблеї ООН у Нью-Йорку 8 грудня 1988 р. Зміст концепції визначалося двома важливими положеннями. По-перше, вона стверджувала пріоритет загальнолюдських цінностей, їхнє переважне значення по відношенню до інтересів окремих держав та соціальних груп. Радянський Союз відмовлявся від тези про те, що в міжнародній політиці панують класові цінності та інтереси класової боротьби у всесвітньому масштабі. По суті, це означало заклик до деідеологізації міжнародних відносин, розрив із традицією протиставлення Сходу та Заходу

за принципом нібитовластивої їм орієнтації захисту протилежних класових інтересів.

По-друге, серед загальнолюдських цінностей головною проголошувалося виживання людства. У центр міжнародних відносин поміщалося проблема забезпечення миру та уникнення світової ядерної війни. Цей інтерес проголошувався загальним і об'єднуючим (синтезуючим) всім країнам світу, незалежно від свого суспільного устрою, ідеології, сили, величини[22].

З концепції нового політичного мислення для зовнішньої політики СРСР впливали важливі настанови, головними з яких у другій половині 1980-х років були:

- 1) досягнення компромісу зі США щодо скорочення стратегічних озброєнь;
- 2) економічне та політичне зближення із західноєвропейськими країнами — у тому числі ціною можливих поступок у питаннях об'єднання Німеччини;
- 3) нормалізація міждержавних відносин із КНР та розширення радянсько-китайського співробітництва;
- 4) співробітництво із Заходом у врегулюванні регіональних конфліктів в Азії, Латинській Америці та Африці;
- 5) сприяння реформуванню політичних режимів країн Східної Європи на зразок реформування СРСР;
- 6) зміна політики щодо прав людини та приведення внутрішнього законодавства та політичної практики СРСР у більшу відповідність до міжнародних норм[29].

Зарубіжні партнери, розуміючи складність становища М. С. Горбачова, прагнули спонукати його до радикальніших кроків. Такими, з погляду зарубіжних політиків, могли бути заходи щодо реформування радянської політичної системи через її демократизацію, впровадження практики ідейного

та політичного плюралізму. Подібні ідеї зустрічали відгук самого М. С. Горбачова та його соратників[8].

У грудні 1988 р. виступаючи на сесії Генеральної асамблеї ООНу Нью-Йорку, М. С. Горбачов оголосив програму скорочень збройних сил СРСР. Вона передбачала зменшення чисельності армії до 1991 р. на 500 тис. чоловік. Здійснивши цей план, Радянський Союз, за оцінками фахівців, мав втратити здатність до раптового збройного нападу на Європу.

Москва йшла на поступки у відносинах із західноєвропейськими країнами в надії усунути напруженість у Європі, позбутися необхідності утримувати потужне угруповання сил на європейському напрямку та скоротити завдяки цьому військові витрати. Радянський Союз був не в змозі фінансувати за рахунок свого бюджету військову організацію Варшавського договору, подібно до того, як це робили Сполучені Штати щодо НАТО[45].

У січні 1989 р. Віденська зустріч НБСЄ завершилася. У її підсумковому документі, прийнятому 15 січня, було зафіксовано безліч положень військово-політичного та економічного характеру. Головним серед них було зобов'язання країн-учасниць «забезпечувати, щоб їхні закони, адміністративні правила, практика та політика узгоджувалися з їхніми зобов'язаннями з міжнародного права та були гармонізовані з положеннями Декларації принципів та іншими зобов'язаннями щодо НБСЄ» (п. 3 розділу «Питання, що стосуються безпеки в Європі»). Схваливши цей документ, Радянський Союз вперше офіційно погодився з принципом пріоритетності міжнародного права по відношенню до внутрішнього законодавства СРСР. Був зроблений великий крок до поширення в Радянському Союзі європейських стандартів та уявлень про фундаментальні цінності та особисті свободи[13].

Загальногуманітарна та правозахисна теми були предметом подальших обговорень у рамках НБСЄ на паризькій (1989), копенгагенській (1990) та московській (1991) нарадах НБСЄ з людського виміру. Радянське внутрішнє законодавство почало приводитися у відповідність до міжнародних конвенцій та договорів. Це давало новий поштовх діяльності правозахисних організацій та

рухів усередині СРСР, які тепер могли не побоюватися переслідувань. Ще у грудні 1986 р. з горьківського заслання до Москви було дозволено повернутися А. Д. Сахарову, який став неформальним лідером радянського правозахисного руху. 8 квітня 1989 р. було скасовано статтю 70 Кримінального кодексу РРФСР, яка передбачала переслідування прояву політичного інакомислення. У Радянському Союзі посилювався вплив прозахідного радикально-демократичного, по суті, антикомуністичного, опозиційного руху, яке різко критикувало М. С. Горбачова, вважаючи його політику недостатньо радикальною. Воно вимагало прискорення демократизації, встановлення багатопартійності, ліквідації монопольного панування КПРС у державі, а також реформи відносин міжсоюзними республіками СРСР.

Одночасно проти М. С. Горбачова стала рішуче виступати консервативна опозиція всередині компартії, діячі якої теж критикували «перебудову», називаючи її небезпечною. Вони вимагали припинити демократизацію та зосередити увагу на зміцненні контролю КПРС над політичними процесами у країні [51].

Поряд з консервативною антигорбачовською течією, в середині КПРС виникла також спрямована проти М. С. Горбачова течія радикально-реформістської опозиції на чолі з Б. Н. Єльциним. На відміну від консервативного, воно вимагало не згорання реформ, а їх трансформації у «революційно-демократичне» русло.

Таким чином, до 1989 р. М. С. Горбачову протистояли три типи опозиції. Дві з них виступали зсередини правлячої партії, одна — ззовні її. М. С. Горбачов прагнув компенсувати невдачі внутрішньої політики успіхами у зовнішній [8].

Рішення про переведення СРСР на міжнародно-правові стандарти внутрішньої політики відповідно до документів Віденської зустрічі мало далекосяжні наслідки для відносин між союзними республіками всередині Радянського Союзу, а також між СРСР та соціалістичними країнами

Східної Європи. Активність них, посилилася у цих республіках та східноєвропейських державах націоналістичних сил до 1989 р. стримувалася політико-ідеологічним пресом. Після Віденської зустрічі націоналістична опозиція отримала правову основу для своєї легалізації. Вона почала відкрито домагатися зміни внутрішнього законодавства відповідних країн та республік колишнього СРСР, безпосередньо апелюючи до міжнародних правових актів. Офіційна влада не могла ігнорувати подібні вимоги, будучи скутими зобов'язаннями, прийняти на себе згідно з рішеннями у Відні. Слідом за підписанням ДЗЗСЄ, 21 жовтня 1990 р., у Парижі розпочалася зустріч глав держав та урядів НБСЄ, скликати яку у липні 1990 р. запропонував М. З. Горбачов. У її ході було підписано Паризьку хартію для нової Європи, яка проголосила еру демократії, миру та єдності на континенті. У цьому документі було формально заявлено про закінчення епохи конфронтації (холодної війни)[20].

Крім того, було прийнято рішення про перетворення НБСЄ на постійно діючий міжнародний інститут. Загальноєвропейському процесу, таким чином, був остаточно наданий безперервний характер. Було встановлено, що кожні два роки в Європі проводитимуться консультації на рівні глав держав, а регулярні зустрічі міністрів закордонних справ європейських країн у рамках НБСЄ відбуватимуться щорічно. Штаб-квартири НБСЄ були розміщені у Празі, Відні та Варшаві.

Радянський Союз охоче погодився на розширення повноважень НБСЄ. Почасти це відповідало загальному радянському настрою керівництва на колективне регулювання ситуації у Європі. Водночас розширення повноважень НБСЄ могло допомогти попередити зростання впливу США у європейських справах. Країни Заходу бачили в НБСЄ інструмент утримання СРСР у рамках домовленостей, на які Москва пішла у другій половині 1990-х років. НБСЄ залишалася слабкою організацією. У неї не було повноважень, порівнянних навіть із тими, якими володіла ООН, у питаннях застосування сили. Найважливіші рішення в НБСЄ мали прийматися за

формулою «консенсус мінус один голос», що ускладнювало прийняття рішення щодо спірних питань. НБСЄ не могла відігравати істотної ролі у практичній діяльності щодо запобігання та врегулювання конфліктів у Європі, що й підтвердилося в ході літа 1991 р. збройного конфлікту у Югославії.

У 1994 р. на саміті країн-учасниць НБСЄ в Будапешті НБСЄ було офіційно перейменовано в ОБСЄ - Організацію з безпеки та співробітництва в Європі.

Одночасно з Паризькою хартією було підписано «Декларацію 22-х» — спільна заява країн НАТО та ОВС, в якій говорилося, що держави обох військових блоків не розглядають одна одну як гіпотетичні противники [29].

Зустріч НБСЄ у Відні порушила правозахисну тематику, прийнявши положення про необхідність приведення правових систем соціалістичних держав у відповідність до загально визнаних нормами міжнародного права. Москва йшла на великі поступки західним партнерам, скоротивши збройні сили та переходячи на міжнародно-правові стандарти поваги до прав людини. Захід вважав, що запорукою непоновлення конфронтації можуть лише принципові реформи політичного ладу СРСР, тому виступав за реформування Союзу на демократичних засадах. Підсумком Віденської зустрічі НБСЄ стало визнання Союзом пріоритетних норм міжнародного права над внутрішнім.

Позиції М. З. Горбачова у країні слабшали, як усередині КПРС, і у суспільстві загалом, поширювалася опозиція параметрам курсу демократизації і навіть самим реформам. Поряд з активізацією республіканських націоналістичних еліт це розхитував будинок Союзу.

Підписана в 1890 р. "Паризька хартія для нової Європи" проголосила наступ "епохи миру та єдності на європейському континенті", крім того, під час зустрічі було ухвалено рішення перетворити НБСЄ на постійно діючу міжнародну організацію.

Висновки до другого розділу

Отже міжнародний аспект кризи і розпаду СРСР був дуже значущим і впливав на подальші події у регіоні та світі. Основні особливості цього аспекту включали:

1. Розпад більшовицького блоку: Першим сигналом кризи було падіння комуністичного режиму у Східній Європі, починаючи з Польщі у 1989 році. Це спричинило хвилю перебудов та демократизації у регіоні та ослаблення впливу Москви.

2. Незалежність балтійських країн: Литва, Латвія та Естонія оголосили свою незалежність в 1990-1991 роках, що було першим кроком до розпаду СРСР. Це стало прикладом для інших республік та показало, що незалежність можлива.

3. Економічна криза: СРСР страждав від серйозної економічної кризи, зростання боргу та інфляції, що призвело до зменшення довіри до комуністичного режиму. Реформи Михайла Горбачова, такі як перебудова та гласність, не принесли очікуваних результатів.

4. Наростання націоналістичних рухів: В різних республіках СРСР почали формуватися націоналістичні рухи, які вимагали більшої автономії або незалежності. Це було відображенням прагнень народів до самовизначення та волі.

5. Геополітичні зміни: Розпад СРСР призвів до зміни геополітичного ландшафту. Росія, яка стала правонаступником СРСР, втратила свій супердержавницький статус, а нові незалежні держави стали визначати свою зовнішню політику та шукати нових союзників.

6. Роль міжнародної спільноти: Міжнародна спільнота, зокрема США та Європейський Союз, впливала на розвиток кризи та підтримувала рухи до демократії та незалежності. Вони надавали фінансову допомогу та політичну підтримку новим незалежним державам.

РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕБУДОВИ ТА КРАХУ СРСР У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ

3.1 Аналіз методів викладання історії у шкільній історичній освіті

Сьогодні вчителі історії використовують різні методи у шкільній історичній освіті. Одним із найчастіше вживаним є метод «Розповідь вчителя». Це традиційний метод, який дозволяє вчителю донести до учнів основні факти та дати їм загальне уявлення про події які розглядаються[20]. Так наприклад урок на тему «Перебудова та крах СРСР», мета якого ознайомити учнів з основними причинами, ходом та наслідками перебудови та краху СРСР;

розвивати критичне мислення, вміння аналізувати та робити висновки; формувати громадянську позицію, відповідальність за власні дії та вчинки. Обладнання, яке потрібно використати під час уроку це карта СРСР на 1991 рік; ілюстрації та фотодокументи з періоду перебудови та краху СРСР. Хід уроку включає актуалізацію опорних знань.

Проводиться бесіда з учнями про причини кризи в СРСР у 1970-1980-х роках, визначається поняття "перебудова", "гласність".

Вивчення нового матеріалу починається зі вступного слова вчителя. Продовжується розповіддю вчителя про основні причини перебудови та опрацюванням ілюстрацій та фотодокументів з періоду перебудови.

Узагальнення та систематизація знань розпочинається з бесіди з учнями про основні етапи перебудови; визначення основних наслідків перебудови та краху СРСР.

Потім вчитель використовує ілюстрації та фотодокументи з періоду перебудови, щоб показати учням атмосферу того часу.

Звичайно, робота з документами є важливим етапом на уроці. На домашнє завдання дається підготувати письмовий твір на тему "Мої думки про перебудову та крах СРСР".

Отже, у ході розповіді вчителя учні можуть задавати запитання. Вчитель відповідає на запитання, пояснює незрозумілі моменти. Метод розповіді вчителя має такі переваги: він дозволяє вчителю швидко і доступно донести до учнів основну інформацію про перебудову та крах СРСР; дозволяє вчителю керувати увагою учнів та утримувати її на уроці; дозволяє вчителю встановити контакт з учнями та створити атмосферу довіри[33].

Метод розповіді вчителя має також і недоліки: він може бути досить одноманітним і нецікавим для учнів; не дозволяє учням активно брати участь у процесі навчання; не дозволяє учням розвинути критичне мислення та вміння аналізувати та робити висновки.

Наочні посібники є важливим елементом навчання історії. Вони дозволяють учням краще зрозуміти події, які вивчаються, і відчути їхній дух.

Під час вивчення теми "Перебудова та крах СРСР" можна використовувати карти які дозволять учням побачити територію СРСР у період перебудови та краху, а також зміни, які відбулися в цій території. Ілюстрації та фотодокументи дозволяють учням побачити атмосферу того часу, а також людей, які були причетні до перебудови. Відео та аудіозапис дозволяють учням почути голоси людей, які були свідками перебудови та краху СРСР.

Ось кілька прикладів використання наочних посібників під час вивчення теми "Перебудова та крах СРСР": вчитель може показати учням карту СРСР на 1991 рік, щоб показати, як змінилася територія Союзу після розпаду; вчитель може показати учням ілюстрації та фотодокументи, які відображають атмосферу того часу, наприклад, демонстрації, голодовки, політичні мітинги; вчитель може показати учням відео та аудіозапис, в яких люди, які були причетні до перебудови, розповідають про свої спогади.

Важливо, щоб наочні посібники використовувалися вміло і доречно. Вчитель повинен підбирати наочні посібники, які відповідають темі уроку і віковим особливостям учнів.

Такий метод як рольова гра[32] дозволяють учням на власному досвіді відчутти себе учасниками подій перебудови. Наприклад рольова гра "Дебати про перебудову". Ця рольова гра дозволяє учням краще зрозуміти причини, хід та наслідки перебудови. Для проведення рольової гри вчитель повинен підготувати такі матеріали: карти СРСР на різні роки; ілюстрації та фотодокументи з періоду перебудови; презентацію про перебудову.

Учні поділяються на дві команди: прихильники та противники перебудови. Кожна команда повинна підготувати аргументи на підтримку своєї позиції. Потім учні проводять дебати, в яких обговорюють такі питання:

- Чи була перебудова необхідною?
- Чи була перебудова успішною?
- Які наслідки мала перебудова для СРСР?

Вчитель веде дебати, ставить запитання, підводить підсумки.

Рольова гра має такі переваги: вона дозволяє учням краще зрозуміти події, які вивчаються; розвиває критичне мислення, вміння аналізувати та робити висновки; сприяє формуванню громадянської позиції учнів. Рольова гра має такі недоліки: вона може бути досить складною для підготовки та проведення; вимагає від учнів певної підготовки та навичок[32].

Вважаємо, що доречним є метод навчальних проектів. Учені відповідно до виду діяльності, розрізняють такі типи навчальних проектів: дослідницькі, практично-орієнтовані, інформаційно-пошукові, рольово-ігрові, творчі, навчально-пізнавальні, соціальні. З огляду на мету формування активної громадянської позиції учнівської молоді доцільно застосовувати соціальні проекти, які дають змогу учням набути певного соціального досвіду, громадянської активності, удосконалити навички соціальної взаємодії. Саме у ході таких заходів, здійснюється навчання через дію, яке реалізується завдяки активному навчанню, роботі в команді, інтерактивним методам тощо, що значно покращують сприйняття учнями матеріалу [33].

Використання методу проектів у шкільній історичній освіті, зокрема пари вивчені теми перебудови та краху СРСР, дозволяє учням самостійно дослідити процеси які відбувалися у державі та світі. Учні вибирають тему для проекту і складають план роботи. Потім вони збирають матеріали, проводять дослідження і готують презентацію або реферат.

На уроці учні презентують свої проекти. Вчитель веде бесіду з учнями, ставить запитання, підводить підсумки.

Останнім часом все більш популярними стають методи, які дозволяють учням не просто засвоїти інформацію, а й розвинути критичне мислення та вміння аналізувати та робити висновки. До таких методів відносяться: створення проблемних ситуацій, які спонукають учнів до самостійного пошуку інформації та вирішення проблем; ситуативні завдання, що вимагають від учнів застосування знань у конкретній ситуації; інтерактивні методи навчання дозволяють учням активно взаємодіяти один з одним і вчителем.

Вибір методів викладання залежить від таких факторів, як вік учнів, рівень їхньої підготовки, тема уроку та особисті переконання вчителя.

3.2 Рекомендації щодо відображення історії перебудови та краху СРСР у шкільній історичній освіті

При підготовці до уроків за щодо відображення історії перебудови та краху СРСР у шкільній історичній освіті, потрібен відбір головних і неголовних фактів, виявлення тих із них, які учні повинні надовго запам'ятати. Головні історичні факти мають важливе значення для розуміння історії та формують провідні ідеї курсу, вони розкриваються більш повно і детально. Конспективно викладаються неголовні факти. Вони потрібні для зв'язку, для міцного запам'ятовування найважливіших подій[33].

Таким чином, від значущості фактів про перебудову та крах СРСР, залежить ступінь їх висвітлення. Кожен приведений на уроці факт повинен розкривати сутність питання, сприяти засвоєнню основних теоретичних положень. При відборі фактів для уроку по даній темі вимагається враховувати також їх наукову достовірність, конкретність, образність й емоційність. Більшої образності вимагають факти для учнів молодшого і середнього віку, більшої документальності, доказовості – для старшокласників. Потрібно правильно, з урахуванням вікових особливостей і пізнавальних можливостей учнів співвідносити фактичний і теоретичний матеріал.

На етапі пояснення нового матеріалу не слід наводити факти, які ускладнюють аналіз і відволікають думку учня. Аналіз матеріалу має бути спрямований на виділення в ньому істотних ознак понять. Потрібно враховувати також співвідношення фактів і узагальнень. Навчання історії, зокрема і теми перебудови та краху СРСР, перетвориться на фактологію, якщо переважатимуть конкретні історичні факти без зв'язків і узагальнень між ними. І навпаки, якщо в історичному матеріалі будуть переважати в основному

висновки і узагальнення без опори на конкретні факти, викладання стане надмірно соціологізованим[33].

Події – це значні одиничні факти, вони відбувалися в конкретних умовах, за участю певного кола осіб, чітко локалізовані у просторі та часі. Вивчення одиничних неповторних фактів або подій допомагає учням зрозуміти і засвоїти типові явища.

Явищами називаються загальні поняття (зникнення СРСР) безвідносно до конкретних фактів, без вказівки місця, часу, учасників. Історичні явища часто відбивають риси, характерні для певного періоду історії або епохи. Процес – це послідовна зміна станів у розвитку. В історії це є ланцюги взаємозв'язаних в часі фактів, що пов'язані причинами і наслідками. Наприклад, промисловий переворот – це процес, що характеризується переходом від мануфактури до машинного виробництва. До процесу відноситься і саме пізнання історії. Воно починається із засвоєння фактів. Фактологічний матеріал є різним за складністю, тому у сприйнятті інколи викликає в учнів певні труднощі. Для міцного засвоєння учнями нових фактів учителю необхідно ретельно відібрати їх, а також підібрати відповідні прийоми[33].

За рекомендаціями М.Т. Студенікіна, щоб підтримати на уроці інтерес до нової теми, до менш цікавого, але потрібного для розуміння матеріалу, можна підключити більше цікавий або той, який раніше залишив у учнів глибокий слід. Колишній позитивний емоційний фон допоможе підтримати інтерес до фактів, що вивчаються[41].

Інтерес пов'язаний також з новизною, захопленням і зацікавленням, несподіваними порівняннями, новими аспектами подання матеріалу, зі зміною прийомів діяльності. На основі фактів, що вивчаються, у свідомості учнів формуються конкретні уявлення, складається певна система історичних понять.

Дослідники-методисти 50-60-х рр. ХХ ст. довели, що для формування цілісних уявлень, учням недостатньо демонструвати зображення,

супроводжуючи їх словесним роз'ясненням. Необхідно також використати прийоми, що сприяють закріпленню і конкретизації цих уявлень. До таких прийомів відносяться словесний опис, малювання або графічне відтворення об'єкту. Створення образів, відповідних певному історичному періоду, особливо важливе для школярів молодшого і середнього віку. Тут має бути максимальний ступінь деталізації при формуванні історичних уявлень, що виникають в результаті уяви, яка відтворює з елементів знань історичні картини й образи. В іншому випадку учні осучаснюють минуле.

Учені виділяють три види історичних уявлень. Це уявлення про факти минулого (матеріальне, соціально-політичне, історико-культурне життя людей); про історичний час (тривалість і послідовність історичних подій і явищ); про історичний простір (прив'язка подій до конкретного місця дії). Якщо учні засвоюють навчальний матеріал, не спираючись на конкретні уявлення, образи, то це приводить до вербалізму в навчанні. При вербальному навчанні історичні факти повідомляються сухо, без розкриття їх значення і впливу на долі людей.

Висновки до третього розділу

Вся робота з підготовки до проведення уроку повинна мати творчий характер. Як змінюються програми та підручники (особливо сьогодні), так має швидко змінюватись підхід вчителя до відбору методів та прийомів проведення уроку. Читаючи сучасну методичну літературу, вчитель історії повинен творчо її проаналізувати та використати тільки те, що дійсно буде сприяти підвищенню ефективності навчального процесу.

Важливим елементом в роботі вчителя є самооцінка та аналіз власної педагогічної діяльності. Це необхідно для того, щоб з'ясувати причини суперечностей між педагогічними цілями та засобами, цілями та результатами,

умовами та можливостями їх досягнення. Вчитель може провести аналіз своєї роботи за такими параметрами:

1. Потрібно визначити, яких успіхів досягли учні в засвоєнні знань, вмінь та навичок.

2. Що не влаштовує в їх досягненнях (різний показник засвоєння тем, недостатня повнота історичних знань, недостатня самостійність учнів).

3. Потрібно виявити причини слабких знань учнів (недостатній професійний та педагогічний рівень викладання або відсутність зацікавленості предметом).

4. Проаналізувати свою педагогічну поведінку (уміння знати, розуміти та доброзичливо ставитись до учнів; яка культура мови, наскільки цікаво, захоплююче, емоційно проведено урок, який голос, жести, міміка та переміщення по класу; яка манера слухати відповідь, задавати питання, робити зауваження). Тут немає дрібниць і все залежить від загальної культури вчителя.

5. Потрібно звернути увагу і на зовнішній вигляд. Стосовно цього питання немає ніяких спеціальних вимог. Проте це повинна бути зовнішність охайної сучасної людини, не далекої від моди, але й не сліпо підвладної її «крику».

Таким чином, самоаналіз особистих та професійних якостей дозволяє вчителю спрямовувати свою педагогічну діяльність, вносити в неї творчий елемент, підвищувати професіоналізм відповідно до розвитку історичної та педагогічної наук.

ВИСНОВОК

Аналіз першого розділу дав нам зрозуміти, що зазвичай розуміється під катастрофою СРСР, показав, що ця подія розпадається на як мінімум дві різні, хоча і пов'язаних явища: аварія СРСР як системи та крах СРСР як держави. Крах СРСР-системи полягав у зміні самоопису, найважливішими елементами якого були вірність «події-істині 1917 р.», монополія і монолітність КПРС, конфронтація із Заходом і соціалістична (державна) економіка. Злам цих «несучих конструкцій» визначив майбутню дезінтеграцію СРСР держави, давши можливість реалізуватися деструктивним чинникам у вигляді фіскальної кризи, розколу еліт та масової мобілізації.

Проблема існуючої на сьогодні літератури, присвяченої політичній дестабілізації в пізньому СРСР, полягає у тому, що дослідники не намагаються зафіксувати всю сукупність ознак, що характеризують крах Союзу. Відсутність чіткої експлікації веде до висування першому в плані якогось одного чи кількох факторів. Ті, хто бачить ключовий аспект катастрофи СРСР у фіскальній кризі, наголошують на економіці, ті, хто вважає, що головним є конфлікт еліт, — на ролі конкретних акторів, націоналізмі тощо. Облік цієї обставини, з погляду, відкриває можливість більш глибокого осмислення що сталося з СРСР шляхом створення багатфакторних моделей каузальних зв'язків.

Другий розділ визначив міжнародний аспект кризи і розпаду СРСР. Цей період був значущим і впливав на подальші події у регіоні та світі. Першим сигналом кризи було падіння комуністичного режиму у Східній Європі, починаючи з Польщі у 1989 році. Це спричинило хвилю перебудов та демократизації у регіоні та ослаблення впливу Москви. Незалежність балтійських країн: Литва, Латвія та Естонія оголосили свою незалежність в 1990-1991 роках, що було першим кроком до розпаду СРСР. Це стало прикладом для інших республік та показало, що незалежність можлива.

Розпад СРСР призвів до зміни геополітичного ландшафту. Росія, яка стала правонаступником СРСР, втратила свій супердержавницький статус, а нові незалежні держави стали визначати свою зовнішню політику та шукати нових союзників. Міжнародна спільнота, зокрема США та Європейський Союз, впливала на розвиток кризи та підтримувала рухи до демократії та незалежності. Вони надавали фінансову допомогу та політичну підтримку новим незалежним державам.

У третьому розділі було проаналізовано зміни в програмах з історії у різні періоди незалежності України. Завданнями вивчення історії, що закріплені в сучасних програмних документах є виховання патріотизму, повага до прав і свобод людини, засвоєння знань про найважливіші події, процеси вітчизняної і всесвітньої історії, оволодіння елементарними методами

історичного пізнання, формування ціннісних орієнтацій, застосування знань і уявлень для життя в полікультурному, поліетнічному і багатоконфесійному суспільстві, участі в міжкультурній взаємодії, толерантного відношення до представників інших народів і країн.

На основі базового змісту освітньої галузі забезпечується досягнення загальнообов'язкового рівня засвоєння навчального матеріалу, що повинен бути викладений під час вивчення даного предмету. Для створення умов оптимізації навчальної діяльності школярів базовий зміст галузі має бути дещо ширшим та глибшим від того, що передбачає загальнообов'язковий рівень засвоєння.

Визначаючи роль викладача історії у формуванні правильного розуміння подій перебудови та краху СРСР, ми зрозуміли, що вчитель історії має велику відповідальність передати об'єктивну інформацію про події перебудови та краху СРСР, розглянути різні точки зору та навчити студентів критично мислити. Це допоможе учням сформуувати своє власне розуміння історичних процесів та уникнути повторення помилок минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басараб М.М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2007. 15 с.
2. Безбородов А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. / А. Безбородов, Н. Елисеев, В. Шестаков. – СПб.: Норма, 2010. – 216 с.
3. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України ХVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. 2003. С. 197–206;

4. Бойко О. Досвід та уроки суспільно-політичної трансформації України у добу перебудови (квітень 1985 р. – серпень 1991 р.) // Нова політика. – 1998. — № 2. – С. 32-34.
5. Бондаренко, Г.В. Історичне пізнання: питання теорії і практики: Навч. посіб. для студ. іст. ф-тів / Г. В. Бондаренко. - Луцьк: Вежа, 1998. - 220 с.
6. Бондаренко, Г. Теорія і методологія історичного процесу // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки. Історія / Г. Бондаренко. - 1997. - №2. - С. 87-91; 1998. - №1. - С. 139-143.
7. Брутенц К. РазвалСоюза: Был ли неизбежен распад СССР? / К. Брутенц // Свободная мысль. – 2005. – № 1 (1551). – С. 163-177.
8. Беседы М.Горбачева с Р.Рейганом в Рейкьявике. Беседа первая, вторая, третья, четвертая // Архив Перестройки : сайт. URL : <https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/ColdWar.html> (дата звернення: 10.09.2023)
9. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти/І.Я. Щупак. – К.: УОВЦ «Оріон», 2019. – 256 с.
10. Горбачев М. С., Славин Б. Ф. Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М.С. Горбачева с политологом Б.Ф. Славиним. – Изд. 2-е, доп. – М.: Международные отношения, 2005. – 232 с
11. Всесвітня історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. – Київ: НРЕС PRESS, 2022. – 260 с.
12. Гузик Н. В. Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості учнів // Історія в школах України. – 1998. – №7. – С.14 – 18.
13. Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва : Изд-во политической литературы, 1988. 270 с.

14. Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2008. 14 с.
15. Горинь М. Вони хотіли нового життя // Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / упор. О. Шевченко. К.: Ярославів Вал, 2012. С. 74–80.
16. Доброхотов Л. Трагедія краху СРСР. Исторический и политический аспекты // Берегиня. 777. Сова. 2015. № 2. С. 232-248.
17. Дроконова О.Н. «Чернобыльский след» в распаде СССР // Вестник Нижневартовского государственного университета. Нижневартовск, 2011. № 5. С. 45-51.
18. Демченко Т.П. Боротьба за незалежність України у 1989–1992 роках: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. 432 с.
19. Енциклопедія історії України URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Perebudova (Дата звернення: 15.11.2023)
20. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій ; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. — 512 с.
21. Задорожна Л. Навчити працювати самостійно (Інтеграційний метод роботи з історичними документами) // Історія в школах України. – 2004. – №5. – С.7 – 10.
22. Зиновьев А.А. Собрание сочинений : В 10 т. / Т. 5: Гомосоветикус. Москва : Центрполиграф, 2000. 476 с

23. Історія державності України : експеримент. підруч. / авт. кол.: О. Н. Ярмиш, В. А. Греченко (керівник), О. А. Гавриленко та ін. Харків : Одісей, 2004. 608 с.
24. Історія України: підручник «Історія України, 11 клас» / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків: Ранок, 2019. 288 с. 4.
25. Історія України: підручник «Історія: Україна і світ, 11 клас» / Мар'ян Мудрий, Олена Аркуша. Київ: Генеза, 2019. 304 с.
26. Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб. / голов. ред. В.П. Коцур. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О.М., 2014. 574 с.
27. Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Вказ. праця. - С.25.
28. Коен С. «Вопросовпросов»: почему не стало Советского Союза? — М.: АИРО-XXI; СПб.: Дмитро Буланін, 2007. — 200 с.
29. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989 - 1991 рр.) / Кульчицький С. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2000. - 5. - С. 330-351.
30. Кульчицький С. Конституційна реформа Михайла Горбачова // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. - 2018. - Вип. 23. - С. 5
31. Кожекіна Л. Ю. Тенденції політичної ре соціалізації покоління 1970-80 років.: автореф. дис. ... д-ра істор. наук : 12.00.03 Київ 14, 2010. 36 с.
32. Курилів В. Методика викладання історії: Навч. посібник / В. Курилів. – Львів, Торонто: Світ, 2003. – 248 с.
33. Левітас Ф. Л., Салата О. О. Методика викладання історії. Посібник учителя / Ф.Л. Левітас, О.О. Салата. – Х.: Вид. група «Основа», 2006. – 96 с.
34. Левчук К.І. Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985–1996 рр.) : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. 30 с.

35. Лук'яненко Л. До історії Української гельсінської спілки // Лук'яненко Л. Шлях відродження: в 13 т. Т. 11. К.: ТОВ «Юрка Любченка», 2015. С. 7–314.
36. Малахова С., Апалькова Т., Фокіна Н. Розвиток соціальної та громадянської компетентностей старшокласників засобами телекомунікаційних проектів // Рідна школа. 2013. № 12 (грудень). С. 61–65.
37. Набока С.В. Процес перебудови в СРСР. Україна на шляху до незалежності (1985–1991) : матеріали й методичні рекомендації до лекції курсу «Історія України» для студентів гуманітарних факультетів. Київ : Наук. світ, 2008. 24 с.
38. Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985-1991 роки) / І. Овчар // Віче. – 2007. – № 21-22. – С. 24-26.
39. Перестройка десять лет спустя (апрель 1985 – апрель 1995) / Под ред. В. И. Толстых. – Москва: Изд-во «Апрель-85», 1995. – 216 с.
40. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.
41. Пометун О., Гупан Н. Формування громадянської компетентності старшокласників у процесі навчання історії // Історія в школах України. – 2008. – №4. – С.3 – 10.
42. Семенюк А.В. Ковель: шлях через віки: історико-красознавчі нариси. - Луцьк: Надстир'я, 2010. - 552 с.
43. Сивокінь Г.М. Авторитет: література і критика в час перебудови. Київ : Радянський письменник, 1989. 350 с.
44. Смольніков Ю.Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.). Теоретичний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2005. 19 с.

45. Станкевич, З. А. Історія краху СРСР: Політико-правові аспекти / З. А. Станкевич. - М.: МГУ, 2001..
46. Терно С. Історичне мислення: як його розвивати? // Історія в школах України. – 2007. – №5. – С.8 – 12.
47. Черненко К.У. Речь Генерального секретаря ЦК КПСС. Журнал Радио. 1984. № 3. С. 2–4.
48. Чорновіл В. Як виникла і діє Українська Гельсінська Спілка // Чорновіл В. Твори у 10 т. Т. 6. К.: Смолоскип, 2009. С. 478–481.
49. Чобіт Д. В. Горбачов як генератор Нашої незалежності. – Літературна Україна. – 2016 – № 32. – 14 с.
50. Чура В.І. Участь робітників Львова у національно-демократичному русі середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2008. 16 с.
51. Яковлев А. Н. Перестройка: 1985–1991. Неизданное, малоизвестное, забытое. – М.: Международный фонд «Демократия», 2008. – 312 с.

ДОДАТКИ

Конспекти уроків

Урок 1

Тема: Перебудова в СРСР

Мета:

- Ознайомити учнів з основними етапами перебудови в СРСР;
- Розкрити причини, причини та наслідки перебудови;
- Розвивати критичне мислення, вміння аналізувати історичні події.

Хід уроку

- Актуалізація опорних знань
- Що таке СРСР?

- Коли і як був утворений СРСР?
- Які особливості політичного та економічного розвитку СРСР в 1970-1980-х роках?

II. Вивчення нового матеріалу

1. Причини перебудови

- Криза радянської системи
- Ріст незадоволеності населення
- Зростання впливу Заходу

Етапи перебудови

- Перший етап (1985-1987 рр.) - початок перебудови
- Другий етап (1988-1990 рр.) - розширення реформ
- Третій етап (1991 р.) - крах СРСР

Наслідки перебудови

- Зміни в політичній системі
- Зміни в економічній системі
- Зміни в соціальній сфері

III. Закріплення знань

- Запитання та завдання
- Робота з історичним документом

Урок 2

Тема: Крах СРСР

Мета:

- Ознайомити учнів з причинами та наслідками краху СРСР;
- Розвивати критичне мислення, вміння аналізувати історичні події.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

- Що таке перебудова?
- Які етапи перебудови?

- Які наслідки перебудови?

II. Вивчення нового матеріалу

1. Причини краху СРСР

- Криза радянської системи
- Нездатність перебудови подолати кризу
- Розкол в керівництві СРСР

2. Перебіг подій, що призвели до краху СРСР

- Декларація про державний суверенітет Росії (1990 р.)
- Розпад СНД (1991 р.)
- Зникнення СРСР (26 грудня 1991 р.)

III. Закріплення знань

- Запитання та завдання
- Робота з історичним документом

Урок 3

Тема: Перебудова та крах СРСР

Клас: 11

Мета:

- Ознайомити учнів з основними причинами, ходом та наслідками перебудови та краху СРСР;
- Розвивати критичне мислення, вміння аналізувати та робити висновки;
- Формувати громадянську позицію, відповідальність за власні дії та вчинки.
- Обладнання:
- Мапа СРСР на 1991 рік;
- Ілюстрації та фотодокументи з періоду перебудови та краху СРСР;
- Презентація.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

- Бесіда з учнями про причини кризи в СРСР у 1970-1980-х роках.
- Визначення понять "перебудова", "гласність".

II. Вивчення нового матеріалу

- Вступне слово вчителя.
- Розповідь вчителя про основні причини перебудови.
- Робота з картою СРСР на 1991 рік.
- Опрацювання ілюстрацій та фотодокументів з періоду перебудови.
- Відеопрезентація "Перебудова та крах СРСР".

III. Узагальнення та систематизація знань

- Бесіда з учнями про основні етапи перебудови.
- Визначення основних наслідків перебудови та краху СРСР.
- Робота з документами.

IV. Домашнє завдання

Письмовий твір на тему "Мої думки про перебудову та крах СРСР".